

АСНОЎНЫЯ КРЫНІЦЫ ПА ВЫВУЧЭННЮ НОНКАНФАРМІЗМУ Ў БЕЛАРУСІ

1. Асноўнымі крыніцамі для даведніка, дзе ў цэнтры ўвагі прозвішчы рэпрэсаваных і дакладныя даты арыштаў, з'яўляюцца, вядома, архівы следчых органаў. Антысавецкія справы ў БССР, як і ў СССР у цэлым, знаходзіліся ў кампетэнцыі КГБ. Паводле беларускага заканадаўства следчыя справы рэабілітаваных асобаў былі часткова рассакрэчаныя для саміх былых асуджаных і для іх сваякоў. Дзякуючы такой сітуацыі ў нашым Даведніку да многіх персаналіяў даюцца спасылкі на Цэнтральны архіў КДБ РБ і на архівы Упраўленняў КДБ па абласцях. Але, паўтोरнымся – гэта тычыцца толькі рэабілітаваных асобаў. Часткова гэтыя матэрыялы выкарыстаны ў кнігах «*Памяці*», а таксама Леанідам Мараковым у яго даведніках «*Рэпрэсаваныя*»¹.

2. Новыя магчымасці для даследавання нонканфармізму ў Беларусі адкрывае большая лібералізацыя архіваў у Маскве. Усе антысавецкія справы (паводле крымінальнага артыкула «антысавецкая агітацыя і прапаганда»), якія вялі органы дзяржбяспекі, знаходзіліся пад наглядам Пракуратуры СССР, дзе існаваў спецыяльны Аддзел па нагляду за следствам у органах дзяржаўнай бяспекі. Для пракурорскага нагляду не было ніякіх абмежаванняў па тэрміну даўніны і ў Пракуратуры СССР адначасова вяліся наглядныя як па бягучых справах, так і сувязі з пераглядам спраў раней асуджаных. Змест наглядных справаў вызначаўся нормамі юрыдычнай практыкі. У якасці ініцыятыўнага дакумента па пачатку нагляду выступала альбо спецпаведамленне органаў дзяржбяспекі пра ўзбуджэнне крымінальнай справы, альбо скарга асуджанага ці яго сваякоў з просьбай пра перагляд справы. У першым выпадку наглядная справа папаўнялася абавязковымі дакументамі, якія інфармавалі Пракуратуру СССР пра ход справы: пастанова следчага аб падаўжэнні тэрмінаў следства, копіямі заключэння абвінавачання і выраку, часам копіямі асобных пратаколаў допытаў, пастановамі пра арышты і ператрусы, актамі экспертыз, ліставаннем Пракуратуры ў сувязі са справай і г. д. У выпадку атрымання скаргі, супрацоўнік пракуратуры пасля вывучэння справы, складаў аглядны выніковы дакумент – пастанову, заключэнне ці даведку, у якой выкладаў абставіны справы ды сваё меркаванне наконт яго апрацэставання. Калі заключэнне было станоўчым, г. з. што Пракуратура падтрымлівала скаргу, то і копія накіраванага ў суд пракурорскага пратэсту ды наступныя судовыя рашэнні далучаліся да нагляднай справы. У многіх выпадках наглядная справа, распачатая паводле спецпаведамлення органаў дзяржбяспекі, затым працягвалася паводле скаргі. Пасля 1991 году названыя матэрыялы Пракуратуры

¹ Маракоў, Леанід. *Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі. 1794—1991: Энцыклапедычны даведнік*: У 3 т. Мн., 2002—2004.

СССР былі перададзены расійскімі ўладамі ў *Дзяржаўны Архіў Расійскай Федэрацыі (ГА РФ)*, дзе яны захоўваюцца ў Фондзе Р-8131, Вопісы 31 (справы па 1965 год уключна) і 36 (справы ад 1966 году).

Паводле свайго складу да наглядных спраў Пракуратуры СССР блізкія справы Вярхоўнага Суда СССР, якія змяшчаюць скаргі асуджаных, копіі выракаў, пракурорскія пратэсты і копіі паўторных рашэнняў судовых інстанцый. Як правіла, гэтыя справы менш інфарматыўныя і менш падрабязныя за матэрыялы Пракуратуры. Дакументы Вярхоўнага Суда СССР былі перададзены ў Фонд Р-9474, Вопісы 39, 40, 41 *ГА РФ* (апошні Вопіс датычыць Беларусі).

У другой палове 1990-х гадоў расійскімі гісторыкамі Уладзімірам А. Казловым, Сяргеем У. Міроненкам і Вольгай В. Эдэльман пад патранатам *Фонду Аляксандра М. Якаўлева* была праведзена апрацоўка фондаў Пракуратуры СССР і Вярхоўнага Суда СССР ды складзены іх Анатаваны каталог², што дае кірунак у архіўных пошуках.

Такім чынам, мы можам вывучаць не самі следчыя справы КГБ, а матэрыялы пракурорскага нагляду ды судовых разглядаў. Вядома, паводле паходжання гэта другасныя гістарычныя крыніцы, якія складаюцца ў значнай ступені з копіяў. Многія важныя для нас дэталі, напрыклад, змест антысавецкіх выказванняў беларусаў, апісваецца часта толькі шаблоннымі фармулёўкамі, кшталту – “хлусня пра калгасны лад”, “выказванні, якія скажаюць знешнюю палітыку савецкага ўрада”, “варожыя выпадкі на адрас аднаго з кіраўнікоў КПСС і савецкага ўраду”. Але адначасова пракурорскія і судовыя справы – гэта масавыя кампактныя гістарычныя крыніцы, які адкрываюць нам шматлікія імёны жыхароў Беларусі, у розныя гады абвінавачаных у вядзенні антысавецкай агітацыі і прапаганды. І калі архівы КГБ у большасці сваёй застаюцца закрытымі і ў Расіі, то матэрыялы органаў пракуратуры і юстыцыі ствараюць магчымасць для даследавання антысавецкіх працэсаў у Беларусі.

3. Важны і недаступны на тэрыторыі самой Беларусі від крыніцаў – гэта копіі ўліковых картак палітзняволеных. У 1953 г. ГУЛАГ быў раздроблены, а “ўвосень 1956 г. было прызнана немэтазгодным далейшае існаванне папраўча-працоўных лагераў і ў сувязі з гэтым вырашына рэарганізаваць іх у папраўча-працоўныя калоніі”³. І ад 1960 г. палітзняволеныя ў СССР дзеля адбыцця тэрміну пакарання накіроўваліся ў адзін рэгіён – да 1972 г. у Дубраўлаг (Мардовія), афіцыйна вядомы пад шыфрам ЖХ-385; ад 1972 г. і да 1987 г. у Скальнінскія палітычныя лагеры (Пермская

² 58¹⁰. *Надзорныя производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953—1991. Аннотированный каталог.* М.: Международный Фонд «Демократия», 1999.

³ Цытата паводле: Жак Росси. *Справочник по ГУЛАГу.* М., 1991; гл.: *Рэабілітацыя: Зборнік дакументаў і нарматыўных актаў па рэабілітацыі ахвяраў палітычных рэпрэсіяў 1920—1980-х гадоў у Беларусі.* Мн., 2001. С. 167.

вобл.), куды была пераведзена асноўная маса зняволеных Дубраўлагу. Для іншадумцаў існавала таксама Уладзімірская турма і шэраг спецыяльных псіхіятрычных шпіталяў. Псіхтурмы ўваходзілі ў сістэму КГБ, але ў многіх псіхшпіталях Міністэрства Аховы Здароўя меліся камеры ў распараджэнні органаў дзяржбяспекі ці ўнутраных справаў. У Беларусі спецыялізаваных псіхіятрычных аб'ектаў не было.

У канцы 1980-х гадоў Камітэт па правах чалавека Вярхоўнага Савета РСФСР стварыў Камісію экспертаў і накіраваў экспедыцыі ў былы Дубраўлаг. У выніку была даследавана ўліковая картатэка гэтага адзінага ў СССР у 1960—1972 гадах лагера для палітзняволеных. Матэрыялы ўліку зняволеных Скальнінскія (Пермскія) лагераў былі апрацаваны супрацоўнікамі *Музея гісторыі таталітарызму і рэпрэсій (Пермскі «Мемарыял»)*. Копіі ўліковых картак захоўваюцца ў *Архіве Навукова-Даследчага і Асветніцкага Цэнтра «Мемарыял» (НИПЦ «Мемориал», Масква)*: матэрыялы Дубраўлагу – у Фондзе 167, Вопіс 1; матэрыялы Пермскіх лагераў – у Фондзе 167, Вопіс 2.

Ад чэрвеня 1993 у *НИПЦ «Мемарыяле»* рэалізуецца праект па падрыхтоўцы даведчай серыі *“Пералік палітычных зняволеных паслясталінскай эпохі (1953—1987)”*⁴. Кіраўнік праекта – Аляксандр Даніэль, супрацоўнікі праекта – Г. Кузоўкін, А. Папавян, М. Кастэнка. Супрацоўнікі *“Мемарыялу”* ласкава дазволілі пазнаёміцца з *Фондам 167* і дапамаглі адабраць з яго звесткі пра працэсы ў Беларусі і пра ўраджэнцаў Беларусі – палітзняволеных. Гэтая інфармацыя ўжо друкавалася ў Беларусі⁵, але ў найбольш поўным выглядзе прадстаўленая ў нашым Даведніку.

4. Маскоўскі *“Мемарыял”* валодае ўласна назапашанымі матэрыяламі, якія канцэнтруюцца ў *Архіве Таварыства “Мемарыял” на гісторыі дысідэнтаў*. Сістэматычнае камплектаванне архіва пачалося з вясны 1991 г. і ў нашыя дні архіў уключае 51 фонд і калекцыю, якія адлюстроўваюць дысідэнтскую і калядысідэнтскую актыўнасць у СССР 1960-х – 1980-х гадоў. Архіў ўвесь час папаўняецца новымі матэрыяламі і цалкам яшчэ не апісаны. У прыватнасці, у 1992 г. Міхась Кукабака перадаў *“Мемарыялу”* сваю калекцыю за 1970—1992 гады, якая складае *Фонд 106* архіва.

На базе гэтага Архіва, а таксама бібліятэчных збораў і электроннай базы *“Мемарыялу”* рэалізуецца Праграма *“Дысідэнтская актыўнасць 1950—1980-х гадоў”* (супрацоўнікі Праграмы – Аляксандра А. Рэзнікава і А. Г. Папавян). Часткай гэтай праграмы з’яўляецца падрыхтоўка *“Кароткага анатаванага пераліку”*. Трэба адзначыць, што многія імёны, якія звязаны з Беларуссю і фігуруюць у Пераліку, адсутнічаюць у базах дадзеных па асуджаных і зняволеных (матэрыялы Пракуратуры СССР і Вярхоўнага Суда СССР у *ГА РФ*). Таму інфармацыя з Архіва

⁴ <http://www.memo.ru/history/diss/index.htm>

⁵ Дзярновіч А. Індэкс рэпрэсаваных // *Наша Ніва*. 1998.ІІІ.16.

“Мемарыялу” набывае дадатковую каштоўнасць. На гэты момант апрацаваны і апублікаваны ў Інтэрнэце звесткі пра 1185 чалавек, прозвішчы якіх пачынаюцца на літары А—Е⁶. Выбарка па Беларусі дае нам невядомыя раней імёны.

Іншыя архіўныя зборы менш кампактныя па ўтрыманні важных для нашай тэмы матэрыялаў – гэтыя зборы проста велізарныя, з чаго вынікае тэхнічная складанасць іх апрацоўкі і мэтавага пошуку матэрыялаў. Архіўныя зборы цэнтральных органаў КПСС і КПБ важныя ўжо не столькі для здабыцця статыстычных матэрыялаў і персанальных звестак па рэпрэсаваных у судовым парадку, а для вывучэння нонканфармізму ў больш шырокім кантэксце – у яго праявах у асяродках культуры і навукі.

5. Да такіх збораў трэба аднесці фонды Цэнтральнага Камітэта КПСС, якія захоўваюцца ў *Расійскім Дзяржаўным Архіве Навейшай Гісторыі (РГАНИ)*⁷. Фонд 5 аб'ядноўвае матэрыялы Апарату ЦК КПСС за перыяд 1935—1991 гадоў. Вывучэнне гэтых матэрыялаў беларускімі даследчыкамі толькі распачынаецца, расійскія аўтары ўжо ўводзяць ва ўжытак некаторыя звесткі па Беларусі⁸. Але гэты фонд даступны для даследчыкаў толькі часткова⁹.

6. Фонды ЦК КПБ знаходзяцца ў *Нацыянальным Архіве Рэспублікі Беларусь* (Фонд 4). Матэрыялы фонду для даследавання гісторыі беларускай культуры вывучаў Уладзімір І. Навіцкі, які выявіў і апублікаваў цікавыя звесткі і па гісторыі нонканфармізму¹⁰.

7. Матэрыялы пра літаратараў і дзеячоў культуры знаходзяцца ў архіве *Саюзу Беларускіх Пісьменнікаў і Беларускаму Дзяржаўнаму Архіве-Музеі Літаратуры і Мастацтва*. Дзякуючы спецыфіцы фондаўтварэння гэтых архіваў пошук у іх можна весці па персаналіях – у асабістых фондах і справах.

8. На нейкім этапе, а менавіта ў сярэдзіне – другой палове 1990-х гадоў, крыніцы “*вуснай гісторыі*” заставаліся аднымі з галоўных у даследаванні нонканфармізму ў Беларусі паслясталінскай эпохі. Удзельнікі і сведкі тых падзей сапраўды могуць распавесці пра дэталі, якія немагчыма знайсці ў самых патаемных архівах. Суб'ектывізм гэтых сведчанняў праз свае варгасці мае і загану, і

⁶ <http://www.memo.ru/history/diss/perecen/index.htm>

⁷ У перыяд Х.1991—ШІ.1999 Архіў меў назву *Центр хранения современной документации (ЦХСД)*. Яшчэ раней (1921-VIII.1991) гэта былі Архіўныя падраздзяленні Аддзелаў ЦК РКП(б)-ВКП(б)-КПСС і КПК пры ЦК КПСС (гл.: <http://www.rusarchives.ru/federal/rgani/history.shtml>)

⁸ Пыжиков А. В. *Хрущевская «оттепель»*. М., 2002.

⁹ <http://www.rusarchives.ru/federal/rgani/character.shtml>

¹⁰ Лыч А., Навіцкі У. *Гісторыя культуры Беларусі*. Мн., 1996. С. 364—400 (2-е выд., дапр. Мн., 1997); *Канфесіі на Беларусі (канец XVIII – XX ст.)* / В. В. Грыгор'ева, У. М. Завальнюк, У. І. Навіцкі, А. М. Філатава. Мн., 1998. С. 234—315.

атрыманыя звесткі ў нейкай базавай сваёй частцы трэба імкнуцца верыфікаваць дакументамі. Цяпер ужо маскоўскія зборы дасягнулі сваёй пазітыўнай ступені выкарыстання і сапраўды, многія вусныя звесткі атрымалі пацвярджэнне, але таксама і ўдакладненне ў дакументальных крыніцах – гэтыя выпадкі можна адцеміць у пераліку выкарыстаных крыніц. Што важна – гэтыя ўспаміны сведчаць пра традыцыю і фіксуюць памяць.

У рамках праграмы “*Архіў Найноўшае Гісторыі*” ў 1998—1999 ажыццяўляўся запіс успамінаў сведкаў эпохі з выкананнем методык і запаўненнем анкет. Гэтыя матэрыялы ў значнай ступені паўплывалі на фармаванне структуры і падбор персаналій папярэдніх Даведнікаў¹¹. Паспяхова прынцыпы “вуснай гісторыі” выкарыстоўваюць таксама аўтары нашага Даведніка – Міхась М. Чарняўскі, Пётра Васілеўскі, Таццяна Снітко, Севярын Квяткоўскі.

9. Толькі напрыканцы 1990-х гадоў пачалі з’яўляцца ў друку *ўспаміны* (у іх класічным разуменні) прадстаўнікоў незалежнай грамадскай актыўнасці 1950-х – 1980-х гадоў. Асобныя сюжэты асвятляліся і раней¹², але патрэбны быў надлом сярэдзіны 1990-х, каб звярнуцца да здавалася б яшчэ 2—3 гады таму ўжо не настолькі актуальных праблем, як свабода творчасці і праблема выбару¹³. Стаяла за гэтым толькі хада часу, ці спроба зразумець – дзе адбыўся злом, што не было дачынена да канца?¹⁴ Васіль Быкаў, як заўжды, прапаноўваў пакутлівае мінулае і змрочнае будучае¹⁵, Сямён Букчын апраўдана іранізуе над беларусамі і заклікае да прыўнясення скептыцызму ў нашыя ацэнкі¹⁶.

¹¹ *Антысавецкія рухі ў Беларусі: 1944—1956. Даведнік.* Мн., 1999; *Дэмакратычная апазыцыя Беларусі: 1956—1991. Пэрсанажы і кантэкст.* Даведнік. Мн., 1999.

¹² Мірончык У. Патрыятызм – галоўны стойп // *ЛіМ.* 1993.ІІІ.5; Ярац В. “Нашы людзі сачылі за Вамі...” // *ЛіМ.* 1993.Х.1; Міско С. Міфы застаюцца толькі міфамі // *Менская грамада.* 1994, ліпень, № 1 (6).

¹³ Тарас В. На острове воспоминаний // *Нёман.* 1998, № 5. С. 58—132; Арлоў У. Беларускія самвыдавецкія альманахі «Блакiтны лiхтар» і «Мiлавiца»: лёсы выданняў і аўтараў // *Шуфляда.* Т. 1, 1999. С. 25—32; Дубянецкі М. Злое вогнішча. Да гісторыі выдання аповесці Васіля Быкава “Мёртвым не баліць” // *Народная Воля.* 12.VІІІ.1998; *Польмя.* 1999, № 2. С. 161—191; Дубянецкі М. “Трэба рызыкаваць...” [Дзённікі] // *Польмя.* 2001, № 10—12, 2002, № 1—4; Мудроў В. Вясовая песня шпака // *Шуфляда.* Т. 2, 2001. С. 16—49; Мудроў В. Ператвораныя ў попел. 3 гісторыі „Блакiтнага лiхтара“ // *Arche.* 2001, № 2.

¹⁴ В кафе «Весна» в конце пятидесятих
Мы драли глотки в яростных дебатах,
Не думали, что всё уйдёт в слова,
А думали, что мир переиначим,
Глаза раскроем «винтикам» незрячим...
С тех пор трещит с похмелья голова!..

Валентин Тарас. На острове воспоминаний // *Нёман.* 1998, № 5. С. 109.

¹⁵ Быкаў В. *Доўгая дарога дадому.* Кніга ўспамінаў. Мн., 2002.

¹⁶ Букчын С. *Хроніка сувереннага болота. Беларусь в эпоху незалежнасці, или плоды интеллигентской рефлексии.* Стат’ы, заметки, фельетоны. Мн., 1996; Букчын С. Пра памяць сапраўдную і пра нацыянальныя міты // *Шуфляда.* Т. 2, 2001. С. 55—61; Букчын С. *Тайная свабода.* Разысканія. Этюды. Памяць. Сцена і экран. Кніжны развал. Мн., 2004.

Ёсць яшчэ адна, “пазітывісцкая” форма адказу на выклікі сітуацыі – калі ўдзельнікі тых падзей пішуць тэксты, часам для энцыклапедыі, грунтоуючыся на ўласных успамінах і ведах, але надаючы ім выгляд сістэматызаваных артыкулаў¹⁷. Тут ужо гаворыць разуменне важнасці гістарыяграфіі для самасвядомасці грамадства.

Уважлівы чытач можа зрабіць мне заўвагу, што ў сваім аглядзе крыніц я пазначыў не ўсе кірункі пошуку. Асэнсаванне шляху грамадства Беларусі 1950-х – 1980-х гадоў з выкарыстаннем гістарыяграфічных і сацыякультурных метадык распачалося зусім нядаўна. Але ўжо засвоеныя масівы крыніц дапамагаюць пазбавіцца ад стэрэатыпаў, якія дазваляюць глядзець на блізкую гісторыю Беларусі толькі з пазіцыі суперідэалогіі альбо гісторыі дзяржавы. Ці чакаюць нас новыя знаходкі? Прага да іх у грамадстве ёсць. Але простыя адказы могуць яшчэ больш забытаць карціну. Ці хопіць у нас разважлівасці пазбавіцца самапрыніжэння і не спакусіцца на неадэкватнасць маштабу?

Алег Дзярновіч

Некаторыя прынцыпы падачы інфармацыі ў Даведніку:

1. Беларускія тапонімы перадаюцца ў іх традыцыйным напісанні;
2. У афіцыйных назвах устаноў усе словы пішуцца з вялікай літары;
3. Цытаванне тэкстаў робіцца ў арыгінальным правапісе.

Падкрэсленне ў слоўнікавых артыкулах прозвішчаў, назваў арганізацый ці выданняў азначае, што на гэтае слова маецца самастойны артыкул (адпаведна рубрыкацыі – персаналіі, арганізацыі, выданні).

¹⁷ Бяляцкі А. Кароткі зарыс праваабарончага руху ў Беларусі // *Асамблея дэмакратычных няўрадавых арганізацыяў Беларусі. Бюлетэнь*. № 6, травень–чэрвень 1998. С. 2–5; Вячорка В. Беларуская спеўна-драматычная майстроўня // *ЭГБ*. Т. 1. С. 415 (іншыя версіі публікацыі: *Супольнасць: Бюлетэнь для беларускіх няўрадавых арганізацыяў*. Выпуск 3–4 (5–6). Вясна, 1998. С. 27–28; *Дэмакратычная апазыцыя*, с. 110–111. Скарочаная версія: *БЭ*, т. 2. С. 429); Садоўскі П, Вячорка В. Няўрадавыя арганізацыі і працэс пераўтварэнняў у Беларусі / Пераклад зь нямецкае мовы // *Супольнасць: Бюлетэнь для беларускіх няўрадавых арганізацыяў*. Вып. 1–2 (3–4), снежань 1997 – студзень 1998. С. 22–25; Вып. 3–4 (5–6), вясна 1998. С. 24–26, 44; Вып. 5–6 (7–8), 1998. С. 33–35; Чарняўскі М. Акадэмічны патрыятычны асяродак (1960-я гады) // *Шуфляда*. Т. 1, 1999. С. 55–64.